

DR. EGEDY TAMÁS

A gazdasági válság hatásai városon innen és túl*

2007 óta gyülekeztek a viharfelhők a világgazdaság egén, de a gazdasági és pénzügyi szakemberek sokáig nem vettek tudomást az intő jelekről. A profitmaximalizálás és a rendszer hosszú távú kiszípolozása közben nem hitték el, hogy a sebezhetetlennek hitt globális gazdaság összeomolhat. A válság azonban bekövetkezett, és az elmúlt évek gazdaságpolitikája a világ országaiban tulajdonképpen arról szólt, hogy hogyan lehet a lehető legjobban megoldani a kármentést, azaz olyan intézkedéseket hozni, amelyek segítenek a nemzetgazdaságok kilábalását az elhúzódó recesszióból.

A legfőbb problémát abban látom, hogy a válságnak még koránt sincs vége, és az olyan kis országok és nyitott gazdaságok, mint Magyarország, helyi szinten még mindig a krízis további hatásaival küzdenek. A globális és helyi gazdaságot érintő tudományos és szakmai vitákban gyakran megfélemlenek arról a vitapartnerek – legyenek azok gazdasági és pénzügyi szakértők, politikusok, vagy a tudományok képviselői –, hogy a világgazdaság mélyrepülésének súlyos társadalmi következményei is vannak.

Tanulmányomban röviden áttekintem a válság elméleti kereteit és európai következményeit, majd részletesebben foglalkozom annak magyarországi hatásaival. A regionális hatások felvázolása mellett elsősorban arra a kérdésre keresem a választ, hogy mely gazdasági ágazatokat érintette a recesszió, hogyan hatott a foglalkoztatottságra és a munkanélküliségre, valamint a háztartások jövedelmi viszonyaira. Az elemzések során legtöbbször arra voltam kíváncsi, hogy a krízis legnehezebb éve (2009) milyen változásokat hozott és mekkora törést eredményezett a megelőző idők szakhoz képest. Mivel 2009 után a társadalmi és gazdasági mutatók sok esetben már pozitív irányba fordultak, a válság tényleges hatásairól jóval érzékletesebb képet mutatnak a 2009-es adatok, mint a legfrissebbek.

Írásomban egyrészt megpróbáltam összefoglalni és érthető formába önteni a nemzetközi és hazai szakirodalomban, valamint a sajtóban megjelent információkat, másrészt ezeket saját empirikus kutatásom eredményeivel egészítettem ki. Saját kutatásaim középpontjában a válság városi társadalomra gyakorolt közvetett és közvetlen hatásainak felderítése állt, ami közelebb vihet minket a globális válság társadalmi következményeinek megértéséhez.

Elméletek és feltevések a válság okairól

Az Európai Bizottság állásfoglalása szerint a 2007 nyara óta kibontakozó válsághoz hasonló globális recessziót a II. világháború óta nem élt át a világgazdaság, és az Európai Unió gazdasága az 1930-as évek óta nem volt ekkora válságban. Sok szakember vizsgálta, hogy tulajdonképpen mi is vezethetett a globális gazdaság összeomlásához? Partnoy (2003), Akerlof és Shiller (2009) tanulmányaikban megértették azon nézetüket, misze-

* A tanulmány megírását és a kutatást az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíja támogatta.

rint a krízishez alapvetően a pénzpiaci spekulációk vezettek. Bookstaber (2007) és Authers (2010) szerint viszont a válság okai az intézményi struktúrákban rejlő problémákban, a bankrendszer állami intézményi kontrolljának hiányosságaiban keresendők, valamint azon téves nézet elterjedésében, hogy ilyen nagy hagyományokkal rendelkező, kiterjedt intézmények nem bukhatnak meg a piacon. Erre a következtetésre jutott Posner (2010) is, aki szerint bebizonyosodott, hogy a korábban megkérdőjelezhetetlen és makulátlannak tekintett intézmények is tönkremehetnek. Több gazdaságkutató (például Rajan 2010) elmélete szerint a válság tulajdonképpen a gazdaságban és a kereskedelemben az Amerikai Egyesült Államok és Kína között fennálló globális kiegyensúlyozatlanságot rendezi egyensúlyba ezen gazdasági centrumterületek között. A két erő centrum összefonódását jól mutatja, hogy az Egyesült Államok állampapírjainak közel negyede Kína kezében van, Kína az Egyesült Államok legfontosabb exportpiaca és egyes gazdasági szakértők sommás megállapítása szerint az Egyesült Államok gazdaságát évek óta Kína finanszírozza (Kiss 2009). Más elméletek kulturális és nemzeti alapokra helyezik a problémák gyökerét: német és francia kutatói körök alapvetően angolszász „betegségnek” látják a válságot, így a Wall Street és a londoni City tőzdespekulációit okolják a kialakult helyzetért. (Ez az Európára jellemző attitűd Kínában kevésbé kapott teret a médiумokban, ismerve az amerikai és a kínai gazdaság sokrétű összefonódását.) Stuttaford (2010) is rámutatott arra, hogy a görög csőd éppúgy a sajátos nemzeti felfogásra és fogyasztási szokásokra vezethető vissza, mint a globális válság az amerikaiakra. Az, hogy a globális krízis nem véletlenül az Egyesült Államokban robbant ki, Bernek (2009) szerint elsősorban az USA gazdasági súlyával magyarázható. A világ K+F-ráfordításainak kétharmada innen származik, a legnagyobb munkaadó ke-exportterrel és -importterrel van szó, a világ 500 legnagyobb vállalatából 180 az Egyesült Államokban található. A New-York-i értéktőzsde továbbra is a kapitalista világ vezető helyszíne és széles körben ismert az amerikai dollár szerepe a nemzetközi spekulációs üzletekben.

Mindenesetre tény, hogy a globális válságban meghatározó szerepe volt az elektronikus (virtuális) piacok, a „papírgazdaság” túlburjánzásának és ezzel párhuzamosan a dereguláció erősödésének. A folyamatban egyre kevésbé érvényesülhetett az állami intézmények ellenőrző és korlátozó szerepe, ami kedvezett a spekulációs pénzügyi műveletek, a „ kaszinó kapitalizmus” elterjedésének (Simai 2010). Mindezek következtében a tőke egyre szabadabban áramolhatott, és a pénzügyi tranzakciók profitabilitása gyorsabban nőtt, mint magáé a termelésé (például voltak olyan autógyárak, amelyek többet profitáltak virtuális pénzügyi tranzakciókból, mint autók eladásából) (Harvey 2011). A világgazdaság eljutott oda, hogy fejlődésének jelenlegi alakulását már nem a tényleges termelési folyamatok, hanem a nemzetközi pénzforgalom folyamatai határozzák meg (Bernek 2009). A globális krízis ugyanakkor rámutatott arra, hogy a gazdaságpolitika neoliberalis útja nem járható, ezért a válság leküzdésére tett intézkedésekben az államok kiemelt szerepet játszanak, illetve a hosszú távú gazdaságpolitikákban visszatérés várható az állam által vezérelt gazdasághoz.

Válság az Európai Unióban – az Európai Unió válságban?

A globális krízis az Európai Uniót 2008 második felében érte el. Ennek hátterében az állt, hogy az amerikai jelzáloghitelek refinanszírozását gyakran európai hitelintézetek

végezték, vagyis k birtokolták a válság kirobbanásáért felel s „mérgezett” értékpapírokat, illetve követeléseket. 2008 utolsó negyedévében és 2009 első negyedévében gyakorlatilag minden országban rendkívül hasonló folyamatok játszódtak le: A halmozódó veszteségek miatt rendkívül megszigorodtak a hitelnyújtás feltételei, a hitelkínálat rugalmatlanná vált, így a pénzügyi krach fokozatosan áthúzódott a gazdaság más ágazataira. Megindult a válság eszkalálódása a gazdaság egyéb ágazataiba. Az Eurostat adatai azt mutatják, hogy a válság következtében a legnagyobb visszaesést a tartós fogyasztási cikkek termel iparágak szenvedték el (például a feldolgozóipar, az ingatlanfejlesztés és a hozzá szorosan kapcsolódó épít ipar, az autógyártás, a szórakoztatóelektronika és a gépjárműiparhoz kapcsolódó elektronikai alkatrészek gyártása), tehát első sorban azok az ágazatok, ahol meghatározó a multinacionális cégek jelenléte és a hitelkonstrukcióknak nagy szerepe van a termékek értékesítésében. A nemzeti devizák leértékelődtek a meghatározó devizákhoz képest, megindult a munkanélküliek számának emelkedése, és a nemzetállamok egyre nagyobb pénzeket voltak kénytelenek a gazdaságba, illetve a bankrendszerbe pumpálni a helyzet konszolidálására (sok esetben nemzetközi szervezetektől felvett hitelekkel). Ez a folyamat gyakorlatilag mindmáig tart, a ment csomagok több-kevesebb sikerrel jártak (lásd Boros–Pál 2011). A fenti folyamatok természetesen a GDP és a versenyképesség visszaesésével jártak minden országban. A bruttó hazai termék legnagyobb csökkenését a balti országokban regisztrálták 2009-ben, s Magyarország is ott volt a „rosszul teljesít ” országok között (1. táblázat).

1. táblázat

A reál GDP változása néhány európai országban, 2009 (2008=100%)

Ország	A GDP változása	Ország	A GDP változása
Lettország	-17,7	Lengyelország	1,6
Litvánia	-14,8	Macedónia	-0,9
Észtország	-14,3	Norvégia	-1,7
Finnország	-8,4	Ciprus	-1,9
Szlovénia	-8,0	Svájc	-1,9
Írország	-7,0	Málta	-2,7
Magyarország	-6,8	Belgium	-2,8

Forrás: Eurostat.¹

Azonban globális válságnak azon kívül, hogy rámutatott a nemzetgazdaságok sebezhetőségére, egy másik hozadéka is volt. Napvilágra kerültek az Európai Unió és az Európai Bizottság struktúrájával, valamint az eurózóna működésével kapcsolatos problémák. Nemzetközi hír szakemberek a közösség jövőjével, illetve az euró sorsával kapcsolatban gyakran pesszimizmusuknak adtak hangot (lásd Soros György 2012. tavaszi megnyilatkozásait az EU jövőjével kapcsolatban, amikor is a közösség és az eurózóna szétesését vizionálta). Tény, hogy a válság leküzdésében a kezdeményező és vezető szerepet Európában Németország és Franciaország vették át (nem utolsósorban a válságba került országokban lévő kitettségük és érdekelttségük miatt), és egyértelműen erősödött a helyzet kezelésében élen járó gazdasági nagyhatalmak pozíciója. Ugyanakkor látnunk kell azt is,

¹ <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&plugin=1&language=en&pcode=tec00115>

hogyan egyes baloldali gondolkodók szerint az állam hosszú távon nem képes kiegyensúlyozni a t ke által generált problémákat, mivel éppen magától a t két l függ az állam zavartalan m ködése. A t ke ugyanakkor soha nem oldja meg a saját maga indukált krízisét, csak körbe-körbe jár körülötte (Harvey 2011). Hasonló megállapításra jut neoliberalis közgazdászoként Solow (2000) is, aki szerint a kapitalista rendszer képes kisebb problémákkal megküzdeni és ezekkel összefügg válságokat kezelni, de nem képes globális válságok megoldására. A válsághelyzet sikeres menedzselésének egyik f kérdése az lesz, hogy sikerül-e globális szinten összehangolni a válságkezelési intézkedéseket, ugyanis a világválságra adott szabályozói válaszoknak is globálisnak kell lenniük. 2012 nyaráig a válság leküzdésére hozott korábbi intézkedések nem oldották meg a problémákat. Mutatja ezt Görögország példája is, amelynek esetleges kilépése az eurózónából további nagy hullámokat vethet az unió jöv beli fejl désében. A globális gazdaságpolitikai lépések az Európai Unióban arra utalnak, hogy a politikusok egyel re még nem látják a válságból kivezet utat. Mutatja ezt a „két sebesség Európa” vagy az „Európai Egyesült Államok” ötletének felmerülése is, amelyek további kérdéseket vetnek fel és hagnak megválaszolatlanul.

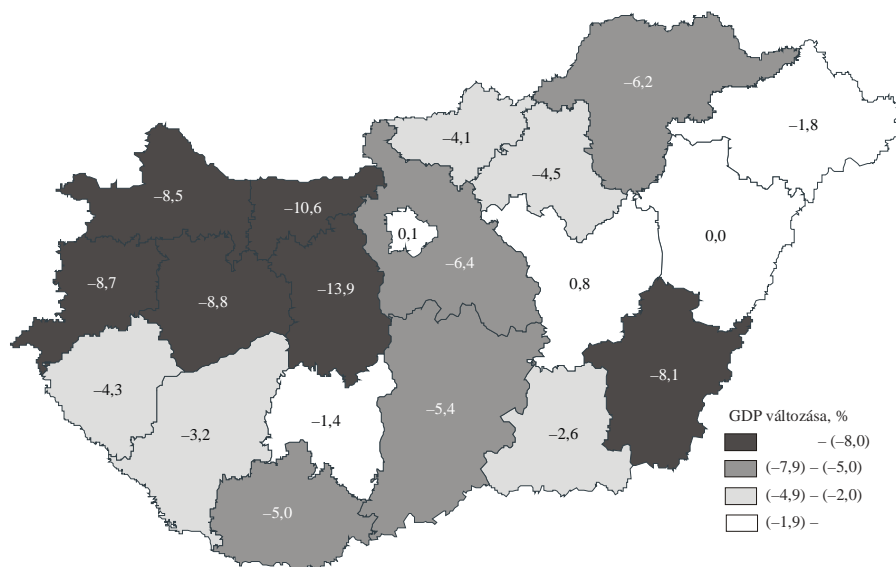
A válság gazdasági hatásai Magyarországon

A magyar gazdaság vessz futása nem a globális gazdasági válságnak köszönhet , a komoly problémák már jó pár évvel azelőtt jelentkeztek . Az elmúlt években nyilvánvalóvá vált, hogy a gazdaság legf bb problémáit az ezredforduló után egyre nagyobb méreteket ölt túlköltekezés okozta. Az évtized els felében a túlköltekezés még nem volt olyan nyilvánvaló, mivel az ország gazdasága viszonylag jól teljesített: 2001 és 2006 között a gazdaság növekedésének átlaga 4,2% volt, amit jobbra az ipari termelés 6,4%-os növekedési üteme biztosított (Stark 2011). Ez azonban 2007-ben megtört, majd a negatív tendenciák 2008-ban is folytatódtak, így a gazdaságfejl dés terén Magyarország a környez országok mögött egyre jobban lemaradt. A válság tehát egy amúgy is rendkívül kedvez tlen helyzetben lévő gazdaságot talált Magyarországon. A magyar gazdaság legf bb problémái Békesi (2011) szerint egyrészt az ország gazdaságának alacsony teljesít képességére, a nemzetközi összehasonlításban alacsony versenyképességére, a sz kös er forrásaira és a hazai piac kicsi méretére, másrészt a kedvez tlen demográfiai trendekre és a munkaer bázis mennyiségi és strukturális problémáira vezethet k vissza. Mindez aránytalanul nagy állami feladat, kötelezettség- és kiadástömeeggel, magas szint korrupcióval és óriási méret felhalmozott adósságállománnyal párosul. Magyarország helyzetét a krízis során az is jelent sen rontotta és az ország azért is sorolható a válság nagy vesztesei közé, mert a magyar gazdaság er sen „transznacionalizálódott”. A nemzetközi termelési rendszerekben résztvev ipari vállalatok aránya 40%, ezen vállalatok részvétele az exportban pedig eléri a 75%-ot. A magyar vállalatok vagyonának 45%-a külföldi befektet k kezében van, s a Magyarországon regisztrált mintegy 25 ezer külföldi vállalkozás adja a GDP közel kétharmadát, illetve ezek adják az export és import 80%-át (Bernek 2009, Simai 2010).

A gazdasági válság területi hatásai jól szemléltethet k az egy f re jutó GDP változásainak, valamint az ipari termelés volumenindexének feltérképezésével. Szembet n az iparilag prosperáló megyék mutatóinak visszaesése 2009-ben (1., 2. ábra).

1. ábra

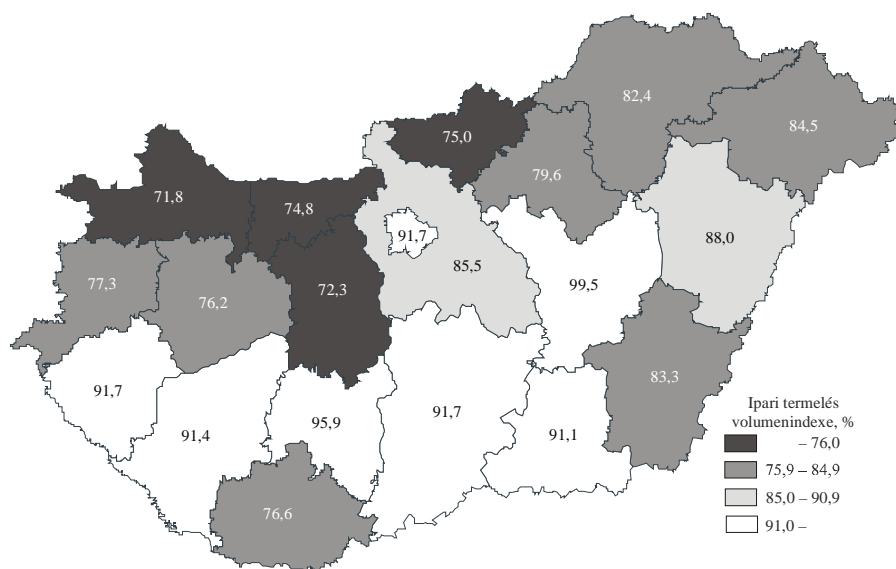
Az egy főre jutó GDP változása a megyékben 2009-ben (2008=100%)

Forrás: a KSH adatai alapján saját szerkesztés.

2. ábra

Az ipari termelés volumenindexe a megyékben 2009-ben (2008=100%)

Forrás: a KSH adatai alapján saját szerkesztés.

Az egy f re jutó regionális GDP változásait vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a legnagyobb visszaesést 2008 és 2009 között Közép-Dunántúl szenvedte el (11,4%), de jelentős volt Nyugat-Dunántúlon mért csökkenés is (7,4%). A recesszió legsúlyosabb éve után viszont ugyanezen régiók viszonylag gyors lábra állásáról tanúskodnak a 2010. évi adatok. A gazdaságilag kevésbé fejlett régiókban (például Észak-Alföld, Dél-Dunántúl) a visszaesés nem volt ilyen jelentős, illetve Közép-Magyarországon a válság negatív hatásai ekkor még nem voltak ténylegesen érzékelhetők. Budapesten és agglomerációjában a gazdaság ágazati összetétele miatt az egy f re jutó GDP visszaesése amúgy sem volt nagymértékű.

2. táblázat

Az egy f re jutó regionális GDP változásai, 2008–2010 (el z. év=100)

Régió	2008	2009	2010
Közép-Dunántúl	4,4	-11,4	9,1
Nyugat-Dunántúl	6,0	-7,4	5,7
Észak-Magyarország	4,0	-5,4	3,7
Dél-Alföld	8,5	-5,1	1,8
Dél-Dunántúl	7,2	-2,8	2,7
Közép-Magyarország	6,1	-1,5	4,4
Észak-Alföld	6,5	-0,3	1,9
<i>Magyarország</i>	<i>6,4</i>	<i>-3,3</i>	<i>4,6</i>

Forrás: KSH-adatok, 2007–2010.

A strukturális problémák a válság negatív hatásaival együtt 2008 és 2009 között 6,8%-os GDP-csökkenést eredményeztek, amiből 2,9 százaléka volt az ipar részesedése. Jelentősen visszaesett a társas és egyéni vállalkozások száma, 4,5 milliárd forintról közel harmadára csökkent a külföldi működő ke-beruházások értéke a magyar gazdaságban, és több iparágban mérséklődött a beruházások volumene (például a bányászatban 46%-kal, a feldolgozóiparban 15%-kal). Az ipari és feldolgozóipari beruházások különösen a nyugat-dunántúli, valamint Borsod-Abaúj-Zemplén és Heves megyékben estek vissza. Az ipari termelés 18%-kal csökkent, ennél is jelentősebben a fémalapanyagok és fémfeldolgozási termékek gyártásában (40%) és a járműgyártásban (30%). A gazdasági szektorokat vizsgálva megállapíthatjuk, hogy 2008 és 2010 első negyedéve között a termelés legnagyobb arányban a feldolgozóiparban esett vissza 16,8%-kal. Az autóipar nemzetközi és hazai válságát is nagyon jól mutatja az eladott új személygépkocsik számának drasztikus visszaesése 2007 és 2011 között, ami gyakorlatilag megroppantotta az autókereskedelmet Magyarországon. A Közigazgatási és Elektronikus Közszolgáltatások Központi Hivatalának adatai szerint ezen öt év alatt 177 ezerrel 45 ezerre esett vissza az eladott gépkocsik száma.

A válság ingatlanpiaci és építőipari hatásairól szólva elmondhatjuk, hogy a kibontakozó hitelválságnak köszönhetően a krízis a lakások jelentős visszaesését, az ingatlanpiac befagyását és a 2006-ban megindult építőipari válság elmélyülését hozta magával (3. ábra). 2006-ban a közel 200 ezres lakásértékesítés 2010-ben alig haladta meg a 80 ezret. 2010-ben országos szinten mindössze 20 800 lakás épült, és 2011-ben további 40%-kal csökkent az épített lakások száma. 2011-ben az építőipari termelés 7,8%-kal volt alacsonyabb az egy évvel korábbinál, és a negatív tendencia 2012 első félévében sem állt meg.

Összegzőképpen megállapíthatjuk, hogy els sorban a globális gazdaságra érzékenyebben reagáló, a nemzetközi kereskedelemben jobban integrálódott, exportra termelő ágazatokban következett be a visszaesés (Kiss 2011). Nem véletlen, hogy éppen a közép- és nyugat-dunántúli megyék húzóágazatai szenvedték el a legnagyobb termelés-visszaesést.

3. ábra

A válság egyik szimbolikus mementója, a félbemaradt Tópark projekt Törökbálinton

Forrás: a szerző saját felvétele.

A válság munkapiaci hatásai Magyarországon

A nemzetközi összehasonlítások arról tanúskodnak, hogy Magyarország azon országok közé tartozik, ahol a krízis a munkanélküliség közepes mértékű emelkedésével járt együtt. Tanulmányában Köll (2011) ugyanakkor rámutatott arra is, hogy bár a GDP-visszaesés mértékéhez képest a foglalkoztatás csak kisebb mértékben csökkent, a legtöbb munkahelyek alapján Magyarország a régió legnagyobb vesztesei között van.

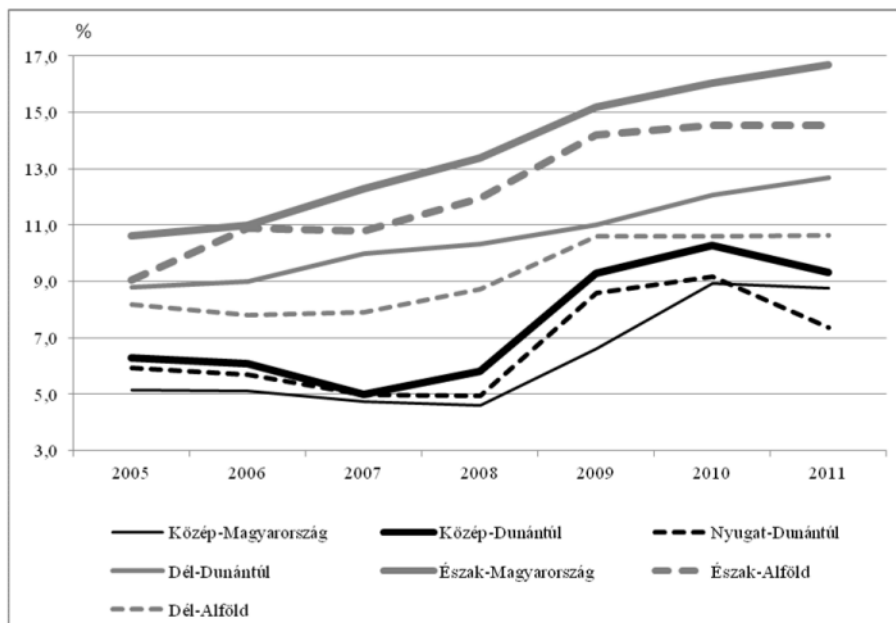
Az elmúlt évtizedben a gazdaságilag aktív és a foglalkoztatottak száma 2006-ban érte el a maximumot, a KSH adatai szerint ebben az évben 4 millió 222 ezer aktív volt a 15–64 éves korosztályban, míg a foglalkoztatottak száma 3 millió 906 ezer f. Utóbbi 57,3%-os foglalkoztatási rátának felelt meg. A gazdasági válság természetesen negatívan befolyásolta a foglalkoztatottságot. A foglalkoztatottak száma a válság legnehezebb évében, 2009-ben 3 millió 751 ezer f. re esett vissza, ami 55,4%-os foglalkoztatottságnak

felelt meg. Az el z évhez viszonyítva közel 98 ezer f vel, 1,9 százalékponttal csökkent a foglalkoztatottság a 15–64 éves népesség körében. A negatív tendencia a regisztrált munkanélküliek számának és arányának megugrásában is tetten érhet volt: bár a mutatók 2001 óta folyamatosan kúsznak felfelé, 2008 és 2009 között a munkanélküliek száma több mint 91 ezer f vel n tt, ami 2,2 százalékpontos növekedést jelentett.

A munkanélküliség regionális változásairól megállapíthatjuk, hogy az egy f re jutó GDP alakulásához rendkívül hasonló tendenciákat fedezhetünk fel: mind volumenükben, mind lefutásukban jól elválnak egymástól a gazdaságilag prosperáló régiók (például Közép-Dunántúl, Nyugat-Dunántúl) és a jelent s strukturális és társadalmi problémákkal küzd régiók (például Észak-Magyarország, Dél-Dunántúl) munkanélküliségének alakulásában. L csei (2011) a munkanélküliség id beli és térbeli terjedését, valamint regionális és a különböz településhierarchiai szinteken tapasztalható hatásait összefoglaló tanulmányában rámutat arra, hogy az ipari termelés fellegrázásának számító észak- és nyugat-dunántúli megyékben a munkanélküliségi ráta 2008 októberét l fokozatosan, majd 2009 januárja és májusa között gyorsan emelkedett. Az exportorientált dunántúli magterületeken, Komárom-Esztergom, Fejér, Gy r-Moson-Sopron és Vas megye feldolgozóipari centrumaiban a nagyobb vállalatok termelésének csökkenése miatt jelent s elbocsátások zajlottak le, csakúgy, mint a tradicionális ipari központokban (például Dunaújvárosban, Százhalombattán, Kazincbarcikán, Miskolcon). A válság munkapiaci hatásai Közép-Magyarországot kicsit kés bb, 2009 nyarán érték el, ahol a szolgáltató szektor túlsúlya miatt késve jelentkeztek a válság negatív hatásai (L csei 2011). A krízis tehát a fejlett régiókban a munkanélküliség hirtelen megemelkedéséhez vezetett, majd viszonylag gyorsan a regeneráció útjára léptek ezek a területek (itt csak zárójelben jegyzem meg a kreatív, innovatív és magasabb hozzáadott értékkel bíró iparágak és gazdasági tevékenységek szerepét ezekben a régiókban). A fejletlen területeken ezzel szemben a hosszú távú negatív társadalmi-gazdasági folyamatok tovagy r zésének vagyunk tanúi, így a válság jelent s ingadozásokat nem eredményezett az amúgy magas munkanélküliségben (4. ábra).

A válság szektorális hatásairól szólva megállapíthatjuk, hogy arányaiban a legnagyobb foglalkoztatás-csökkenés az iparban (11%), azon belül az épít iparban következett be. 2008 els negyedéve és 2010 els negyedéve között 14,9%-kal csökkent a foglalkoztatottak száma ebben az ágazatban (Bálint et al. 2011). Nagy létszámvesztéséget könyvelhettek el emellett a feldolgozóipar, az ingatlanüggyekkel foglalkozó vállalkozások, valamint a magánoktatásban résztvev cégek és intézmények (Köll 2011). A leépítés leghamarabb a gépipart, azon belül a járm gyártást érte el, legintenzívebben viszont az elektronikai ipart sújtotta (Kiss 2011). A legnagyobb létszám-leépítési akciókat (csoportos, szervezett, tömeges elbocsátások) a külföldi érdekeltség autóipari és elektronikai vállalatok hajtották végre Budapesten, Esztergomban, Tatabányán, Szombathelyen, Székesfehérváron, Veszprémben és Kecskeméten. Becslések szerint a válságnak köszönhető en mintegy 25 ezer f vel csökkent az autóiparban foglalkoztatottak száma Magyarországon. A gazdaság egyéb ágazataiban 2009 tavaszától pörögtek fel az elbocsátások.

A regisztrált munkanélküliek aránya a régiókban, 2005–2011

Forrás: KSH-adatok, 2005–2011, saját szerkesztés.

A válság munkaerő-piaci hatásainak mérséklésére a kelet-közép-európai országokban, köztük Magyarországon makro (országos) szinten elsősorban a munkakereslet ösztönzésére és fenntartására koncentrálták az intézkedéseket és a forrásokat. Magyarországon például jelentős összegeket fordítottak a bérköltségek csökkentésére (például munkaadói járulékok csökkentése, tételes egészségügyi hozzájárulás megszüntetése). A keresletösztönző intézkedések közé sorolható a csökkentett munkaidő-foglalkoztatás is, ami kevésbé bizonyult hatékonynak nemzetközi összehasonlításban. Sikeresebbnek értékelik ugyanakkor a szakemberek a munkahely-támogatások bevezetését, valamint az állami munkahely-teremtési intézkedéseket (például Út a munkába program; Elek–Scharle 2011).

A magyar gazdaságban, különösen a versenyszférában sokkal elterjedtebb volt a kemény munkaerő-piaci eszközök alkalmazása a válság hatásainak csökkentésében, mint a puha eszközöké (például munkaidő-csökkentés, részmunkaidő alkalmazása, fizetéscsökkentés stb.). Míg a közszférában elsősorban a reálkeresetek csökkentésével reagáltak a veszteségek csökkentésére, a versenyszférában többnyire az alkalmazásban állók elbocsátása mellett döntöttek, a maradék fizetési színvonalának fenntartásával. A munkaerő-leépítést, a kormányzati kedvezményeket és egyéb EU-támogatásokat, valamint a részmunkaidőre történő áttérést a cégek menedzserei utólag nem tartották hathatós eszközöknek a válságkezelésben (Czibik et al. 2010).

A válság hatása a háztartások jövedelmi viszonyaira és hitelfizetési képességére

A válságnak természetesen nemcsak munkapiaci hatásai voltak, hanem jelentősen befolyásolták a háztartások anyagi körülményeit, jövedelmi viszonyait és megtakarításait is. 2009-ben az elz évhez viszonyítva mind a bruttó, mind a nettó átlagkereset stagnált, a reálkereseti index viszont jól mutatja, hogy a keresetek reálértéke és vásárlóereje a korábban jellemző trendnél nagyobb mértékben esett vissza (nem utolsósorban a közszférában végrehajtott „válságkezelés” fizetés-befagyasztásnak köszönhetően; 3. táblázat)

3. táblázat

A reálkeresetek alakulása Magyarországon, 2005–2011

Év	Teljes munkaidőben foglalkoztatottak átlagkeresete				Reálkereseti index	
	bruttó	nettó	bruttó	nettó	bruttó	nettó
	Ft/f /hó		elz év = 100,0			
2005	158 343	103 149	108,8	110,1	105,0	106,3
2006	171 351	110 951	108,2	107,6	104,1	103,6
2007	185 017	114 282	108,0	103,0	100,0	95,4
2008	198 964	122 267	107,5	107,0	101,3	100,8
2009	199 837	124 116	100,6	101,8	96,5	97,7
2010	202 525	132 604	101,3	106,8	96,6	101,8
2011	213 054	141 127	105,2	106,4	101,3	102,4

Forrás: KSH-adatok, 2005–2011.

A gazdasági válság háztartásokra gyakorolt hatásait röviden úgy összegezzük, hogy a társadalom jövedelem és anyagi helyzet szerinti összetétele a korábbiaknál is gyorsabban polarizálódott, azaz egyrészt egyre többen csúsztak le a jövedelmi skála legalsó decilisébe, másrészt ntték a különbségek a leggazdagabbak és legszegényebbek között. A válság tehát kiélezte az anyagi különbségeket a háztartások között. A háztartások anyagi helyzetének alakulásában meghatározó szerepe volt a jövedelmek csökkenésének és az eladósodottság szintjének (Tóth–Medgyesi 2011).

Fenti megállapításomat a TÁRKI 2009-ben végzett háztartásimonitor-vizsgálatai is alátámasztják. A legutóbbi, 2007-es felméréshez képest megnőtt azon háztartások aránya (19%-ról 22%-ra), amelyek szubjektív megítélésük szerint anyagi gondokkal küzdenek, vagy egyenesen nélkülöznek (4%-ról 8%-ra). Másrészt – elsősorban a szegényebb háztartások között – jelentősen nőtt az eladósodott családok aránya a válság kirobbanása óta. A kevésbé ttekerős háztartások eladósodását jelzi, hogy míg 2001-ben a legalacsonyabb jövedelmi ötödhöz tartozó háztartásoknak csak 14%-a törlesztett valamilyen banki hitelt, ez az arány 2009-re 40% fölé kúszott fel. Ebben a csoportban ugyanezen időszakban a lakáshittel rendelkező háztartások aránya 7%-ról 24%-ra, az autóhitellel rendelkezők aránya 0%-ról 7%-ra, míg az áruhitellel rendelkezők aránya 7%-ról 17%-ra nőtt. A legmagasabb jövedelmi ötödbe tartozó háztartások eladósodása koránt sem volt ilyen dinamikus.

2009 végén a lakáshitelek állománya Magyarországon 3920 milliárd forint volt (a GDP 15 %-a), ennek 63%-a devizaalapú lakáshitelként volt nyilvántartva (Kapitány 2011). 2009 jelentős változást hozott a lakáshitelezésben: egyrészt a bankok folyamato-

san csökkentették a devizaalapú jelzáloghitelek kibocsátását, másrészt a lakosság is óvatossabbá vált, aminek köszönhetően 2009-ben megállt a devizahitel-állomány növekedése. 2009 ugyanakkor abból a szempontból is változást hozott, hogy a válság kitörése után drasztikusan megnőtt a késedelmes hitelek aránya. A törlesztési részletek okozta problémák akkor válnak nyilvánvalóvá, ha a háztartások összes banki tartozásainak, illetve a nem pénzügyintézményekkel szemben fennálló tartozásainak (például önkormányzati, munkahelyi hitel, közszolgáltatókkal szembeni tartozás) törlesztési részleteit vesszük górcs alá: 2010 elején az alsó jövedelmi ötödbe tartozó háztartások jövedelmük 43%-át költötték hiteltörlesztésre, míg a felső ötöd esetében ez csupán 15% volt (Tóth–Medgyesi 2011). A PSZÁF becslései szerint 2011 közepén 1 225 419 lakossági, jelzálog fedezet szerzéses volt, s ezek egynegyedénél már volt valamilyen késedelmességi probléma, több mint egytizedüknél pedig 90 napon túli volt az elmaradás. A 301 700 késedelmes tartozás közül mintegy 262 ezer, a 142 300 kilencven napon túl tartozóból pedig 123 ezer deviza alapú hiteltartozás. Fontos különbséget tenni devizaalapú lakáshitelek és szabad felhasználású jelzáloghitelek között: mivel a két konstrukció jelentősen eltér egymástól, a nem fizetők aránya is különbözik a két portfólióban. 2011-ben a lakáshitelek terén 8,7%, a szabad felhasználásúaknál 23,2% volt a nem fizetők hitelek aránya. A törlesztési nehézségekkel küzdő tipikus lakos Észak-Magyarországon vagy az Alföldön lakik, harmincas-negyvenes éveiben lévő aktív korú munkanélküli háztartásfő, aki legfeljebb általános iskolai végzettséggel rendelkezik, és öt vagy több személyes háztartásban él.

A lakosság devizakitettsége és devizaterheinek csökkentésére a magyar kormány 2011 szeptemberében törvényt hozott a devizahitelek egy összegben történő végtörlesztésének lehetőségéről. A PSZÁF adatai szerint a lehetőséggel mintegy 170 ezer deviza alapú jelzáloghiteles háztartás él, az 1354 milliárd forint értékű végtörlesztett devizahitel-állomány 24,1%-a. Mivel a háztartásoknak a fenti összegből csak 984,2 milliárd forintot kellett kifizetniük, a bankszektor összesen több mint 370 milliárd veszteséget könyvelt el. Nem véletlen, hogy az intézkedés belföldön és külföldön számtalan kritikát kapott a pénzügyintézetek és a közgazdász szakma részéről. Miután a végtörlesztésben éppen a legrászorultabb rétegek nem tudtak részt venni, 2012 áprilisában a kormány – immár a bankszektor egyetértésével – újabb intézkedést hozott a devizahitelek megsegítésére (rögzített árfolyamon történő törlesztés lehetőségére 5 éves időtartamig).

A városlakók véleménye a gazdasági válságról és annak hatásairól

A gazdasági válság városlakókra gyakorolt hatásainak felderítésére pilotkutatást végeztem a hazai városokban arról, hogy hogyan látják a városban élőket a válságot, s annak milyen közvetett vagy közvetlen hatásai voltak városukra, illetve mindennapi életükre. A nemzetközi és hazai tapasztalatok kiegészítésére 2010 nyarán háztartási kérdőíves felmérést végeztem Budapesten, Szegeden és Győrben (azaz a legfejlettebb régió centrumtelepülésén, valamint egy prosperáló, illetve egy kevésbé fejlett régió központjában). A 39 többnyire zárt végű kérdést tartalmazó kérdőívet kérdezők segítségével töltötték ki a megkérdezettek a három nagyvárosban. A háztartási kérdőívezést emellett utcai megállítási módszerrel egészítettem ki, amelynek kérdőíve 10 rövid kérdést tartalmazott (a két felmérés esetében n=193). A háztartási kérdőívet digitalizált formában az interneten is közzétettem, és a felmérést 2011 második felében internetes kérdőívezéssel

b vitétem (n=352). Az értékelésbe csak a városlakók véleménye került be, így a pilot-felmérés jó betekintést nyújt a válság szubjektív megítélésébe. Az alábbi fejezetben a teljesség igénye nélkül néhány érdekes eredményt szeretnék bemutatni. Azokat az eredményeket emeltem ki, amelyek a tanulmány korábban tárgyalt témaköréhez kapcsolhatók.

Bár a krízis közvetett és közvetlen hatásainak szempontjából lényegi információt nem hordoz, mégis fontosnak tartottam annak felderítését, hogy milyen háttér-információkkal rendelkeznek a városlakók a válság körülményeiről. Tisztában vannak-e a körülöttük zajló eseményekkel, a világgazdaságban zajló aktuális folyamatokkal? Többek között a recesszió id szakában is bebizonyosodott, hogy a tudás- és információhiánynak tényleges gazdasági következményei is lehetnek az állampolgárokra nézve (lásd a hitelválság okait).

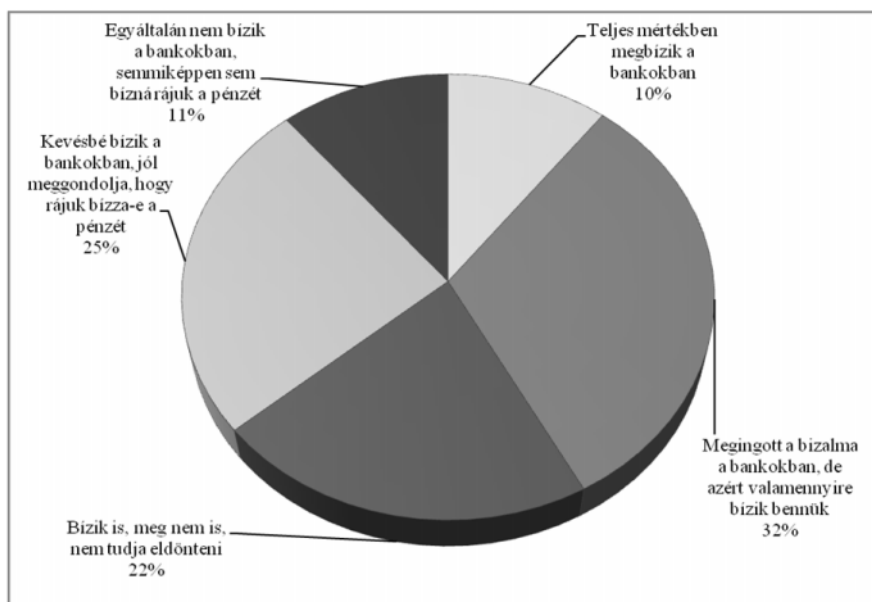
A felmérésben résztvevők közel 60%-a 2008-ra helyezte a gazdasági válság kezdetét. A megkérdezettek alig több mint harmada tette ezt 2008 második félévére, amely a krízis kitörésének id szaka volt az Európai Unióban. Az elmúlt években a tömegmédiában számtalan hír és elemzés látott napvilágot a válságról, ahhoz képest ez az arány nem mondható magasnak. Egyértelműen azonosították viszont a megkérdezettek az Egyesült Államokat, mint ahonnan a válság útjára indult. A válaszadók kilenczete jelölte meg az USA-t a válság okozójának. Nagyjából kétharmad–egyharmad arányban oszlottak meg a válaszok aszerint, hogy a bankszektorból (64,5%), vagy az ingatlanszektorból (27,6%) indult-e el a világválság. Az eredményt az is befolyásolhatta, hogy Magyarországon a válság elsősorban a bankszektor problémáin keresztül érezte hatásait a lakosság körében. Talán azt a sommás megállapítást tehetjük, hogy városaink lakói nagyjából tisztában vannak a válság területi és gazdasági körülményeivel, de annak idbeli lefutásáról kevésbé tájékozottak.

Saját felméréseim eredményei arról tanúskodnak, hogy egyrészt a lakosság bizalmatlansága a bankszektor irányába alapvetően nőtt (a megkérdezettek harmada kevésbé vagy egyáltalán nem bízik már a bankokban), másrészt a korábbiaknál sokkal körültekintőbben vesznek igénybe banki szolgáltatásokat (5. ábra). A válság egyik – ha nem az egyetlen – pozitív hozadékának azt tekinthetjük, hogy a lakosság korábbi alacsony pénzügyi kultúrája biztosan emelkedett és az emberekben tudatosult, hogy közép- és hosszú távú pénzügyi döntéseiknek (vagy éppen döntésképtelenségüknek, nemtörődömségüknek, tudatlanságuknak) komoly anyagi következményei lehetnek.

Érdekes egy pillantást vetni empirikus felmérésem azon kérdésére, hogy vajon Magyarországon melyik gazdasági ágazat szenvedte el a legnagyobb veszteségeket a válság következtében. A megkérdezettek kétharmada az építőipart jelölte meg a legnagyobb veszteseknek, emellett a válaszadók ötöde jelölte még meg az autógyártást és az autókerekedelmet. A városlakók ezen a téren nagy tájékozottságról tettek tanúbizonyságot.

A megkérdezett városlakók körében nincs letisztult kép a krízis munkapiaci hatásairól, vagyis arról, hogy ténylegesen hányan veszíthették el munkahelyüket a válság következtében. A kérdésre adott válaszok széles skálán mozognak: egyesek szerint a globális válság alig hatott a foglalkoztatottak számára, mások szerint félmilliót is meghaladta az elbocsátottak száma.

Mennyire bíznak városlakók a hazai bankokban?

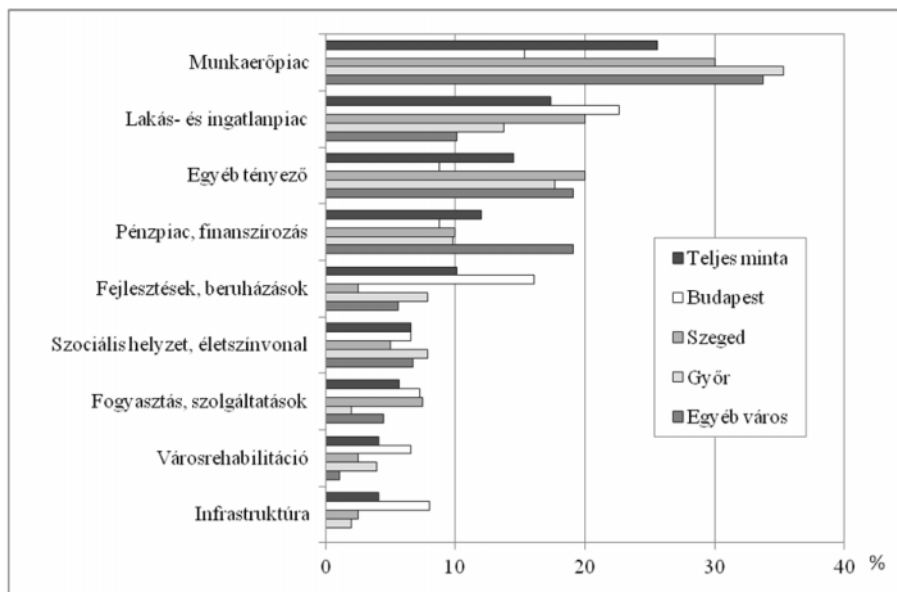

Forrás: a szerző saját felmérése (2011, teljes minta n=352).

A legnagyobb arányt (27%) azok képviselik, akik szerint a 100–150 000 f re tehet a válság miatt munkájukat veszített emberek száma, ami körülbelül megfelel a tényleges adatoknak. Nem mondható el, hogy a városlakók tisztában lennének a válság tényleges munkapiaci hatásaival annak ellenére sem, hogy a megkérdezettek közel fele közvetlen környezetében is megtapasztalhatta azt: nem ritka, hogy baráti, ismer si körben (32%), vagy családban, rokonságban (16%) veszítette el valaki a munkáját a krízis következtében.

A felmérés eredményei szerint a városlakók els sorban a válság munkaer -piaci hatásaival szembesültek lakóhelyükön (6. ábra). Budapest a munkapiaci hatások szempontjából kedvez bb helyzetben volt a vidéki városoknál, ami saját eredményeimben is vissza-tükröz dött. A lakás- és ingatlanpiaci problémák azonban már a f várost sem kerülték el: a budapesti ingatlanok nagyobb leértékel désnek estek áldozatul, mint vidéki társaik, egyes szakmai becslések szerint a lakóingatlanok értékvesztése 2007 és 2012 között elérhette 20%-ot. Ezzel nagy hasonlóságot mutat azon eredményem, miszerint a válasz-adók körülbelül kétharmada mindhárom városban úgy ítélte meg, hogy lakásuk értéke 10–20%-kal csökkent. A recesszió a városi önkormányzatokban és a vállalkozói szférában jelent s finanszírozási nehézségekhez, pénzhiányhoz vezetett, ami gyakran a meg-kezdett beruházások leállításával vagy felfüggesztésével (lásd 3. ábra), a tervezett fejlesztések elhalasztásával, vagy az azokról való lemondással járt együtt. Els sorban a f városi válaszadók okolták a krízist az elmaradó fejlesztések és beruházások miatt.

Mely területen lehetett leginkább érezni a válság hatásait a városokban?

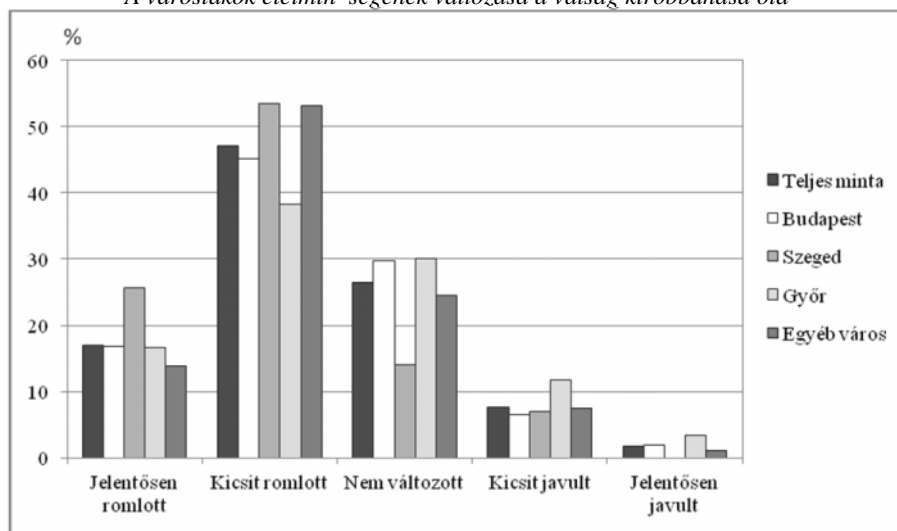

Forrás: a szerző saját felmérése (2011, teljes minta n=352).

Empirikus vizsgálataim arról tanúskodnak, hogy a városlakók életmin sége a válság kirobbanása után csökkent. A megkérdezettek közel fele nyilatkozott úgy, hogy életmin sége valamelyest romlott az elmúlt évek során, a válaszadók közel egyötöde szerint pedig jelent sen csökkent a válság kirobbanása óta (7. ábra). A felmért települések közül a szegedi és gy ri eredményeket lehet kiemelni: míg a szegediek sokkal kritikusabbak voltak, a gy riek pozitívabban nyilatkoztak szubjektív életmin ségük alakulásáról.

Az életmin ség romlását sokan az anyagi körülményeik romlására vezetik vissza: nem véletlen, hogy a válaszadók több mint egynegyede amiatt aggódik, hogy nem lesz elég a jövedelme családjá eltartására, a további ötöde pedig munkáját és megélhetését félti. Az életmin ség romlása, a fokozódó aggodalmak okozta mentális nyomás közvetett hatásai a társadalmi környezet változásaiban is tetten érhet k. Egyrészt a globális válság kitörése óta a lakosság egészségi állapotának alakulásában újabb negatív tendenciák figyelhet k meg (Uzzoli 2011), másrészt – els sorban a fiatalabb és magasabban képzett generációk esetében – egyre komolyabb alternatívaként jelenik meg az ország ideiglenes vagy végleges elhagyása (Rédei 2006, Illés 2011).

A városlakók életmin ségének változása a válság kirobbanása óta

Forrás: a szerző saját felmérése (2011, teljes minta n=352).

Az elmúlt id szakban egyre gyakrabban hallani a hírekben, hogy Magyarországon a lakosság megtakarítási képessége és hajlandósága alacsony. Ezt saját eredményeim is alátámasztják: a megkérdezettek – amennyiben erre van lehet ségük – havi bevételeiknek alig egyötödét teszik féle, takarítják meg. A lehetséges hosszú távú befektetések között még mindig kiemelt szerepe van az ingatlanoknak. A megkérdezettek a lakásra most talán még inkább úgy tekintenek, mint az egyik legbiztosabb hosszú távú befektetésre: a válaszadók közel fele ingatlanba fektetné pénzét, ha anyagi körülményei ezt lehet vé tenék. A lakásvásárlás mögött jóval lemaradva rövid távú banki lekötések (18,2%) és hosszú távú (élet)biztosítások (10,8%) szerepelnek. Meglep ő, hogy olyanok is voltak (6,5%), akik semmibe nem fektetnék pénzüket, mert nem látják értelmét a takarékoskodásnak.

A háztartások els sorban közvetlen kiadásai csökkentésével próbálták meg védekezni a válság ellen (például kevesebb, de tudatosabb vásárlás, ruházkodásra költött összegek lefaragása, megtakarítások növelése). Gyakori takarékoskodási módszer a rezsi-költségek csökkentése (víz-, gáz- és villanyfogyasztás csökkentése), valamint a különböző szolgáltatásokról (például internet, telefon, kulturális programokról) való lemondás is. Felmérésem eredményeit a KSH adatai is alátámasztják. A 2009. évi adatok szerint ugyanis a háztartások fogyasztási kiadásainak volumenindexe országos szinten 7,3%-kal csökkent 2008-hoz viszonyítva. A fogyasztási javakban a legnagyobb visszaesést a hírközlési és egyéb szolgáltatások terén tapasztalhattuk (volumenindex 11,4%-os csökkenése), de hasonló csökkenés következett be a közlekedés és szállítás terén (11,2%) is. Szembet n volt a lakberendezési, lakásfelszerelési javakról, valamint a lakáskarbantartásról és felújításokról való lemondás (10,2%), s ett l nem sokkal maradt el a vendéglátási és szálláshely-szolgáltatási, valamint a szabadid s és kulturális javak (9,2–9,5%) igénybevételének visszaesése. Hasonló eredményre jutunk, ha a háztartások egy f re jutó

kiadásainak megoszlását tekintjük. 2010-ben a kiadások között a lakásfenntartás költségei (24,9%), az élelmiszerek és alkoholmentes italok (23,0%), illetve a közlekedésre fordított összegek (11,0%) voltak a meghatározó elemek. A recesszió 2009 óta a kiadások között a rezsire, valamint az egészségügyi ellátásra fordított összegek arányának emelkedését hozta magával, amire a háztartások az élelmiszerfogyasztás, a közlekedés, valamint a hírközlési és egyéb szolgáltatások visszaszorításával válaszoltak. Utóbbiak részaránya az egy főre jutó kiadásokban egyértelműen csökkent.

Összefoglalás

Egyre többen hangoztatják, hogy tulajdonképpen nemcsak a világgazdaság, hanem az egész társadalmi-gazdasági fejlődés eddigi útja van válságban, ami érinti az egész emberi társadalom kultúráját, életvitelét, szemléletmódját és erkölcsét (Szentés 2009). Daniel Quinn (1992) *Ishmael* című könyvének legfontosabb gondolatait idézve a fentiekkel talán annyiban pontosítanám, hogy az úgynevezett „nyugati kultúra”, a „fehér ember kultúrája” van válságban, amennyiben a jelenlegi globális krízist csakugyan a társadalmi-gazdasági rendszer fejlődésének csúpjaként értelmezhetjük. S mint ahogy László (2008, 59. o.) nagyon jól megfogalmazza: „A globális szintű gazdasági növekedés tovább folytatódik, azonban egyre kevesebb ember látja hasznát”.

A válság kirobbanásának okairól több elmélet is kering szakmai körökben. Az egyes elméletek közül az mindenképpen leszűrhető, hogy a globális válságban meghatározó szerepe volt a nemzetközi pénzüpiacokon folyó spekulációnak, a virtuális pénzümozgások elterjedésének, a nemzetközi pénzüpiacok és a gazdasági ágazatok sokrétű összefonódásának. A gazdasági válságnak köszönhetően várható, hogy egyrészt bizonyos fokú átrendezés következik be a globális gazdasági térben (lásd Ázsia és különösen Kína növekvő szerepét a világgazdaságban), másrészt az Európai Unióban újragondolják az állam szerepét és felelősségét a pénzüpiacok szabályozásában, illetve a nemzetállamok szerepét az unió jövőbeli fejlődésében.

A rendszerváltozás óta a kelet-közép-európai országok politikai, gazdasági és társadalmi téren eltérő utat jártak be. Már a gazdasági világválság előtt is megindult a közép-európai országok differenciálódása, amit a válság csak felgyorsított. Magyarország, a rendszerváltozás utáni évek éltanulója, mára elvesztette élteljes szerepét a régióban: egyrészt az ország pozíciója nemcsak az EU-n belül, hanem Közép-Európában is meggyengült, másrészt Budapest szerepe is csökkent a régióban (Kiss 2009).

A feleltelen gazdaságpolitikai döntéseknek köszönhetően Magyarországot a válság eleve meggyengült állapotban érte. Tetézte a bajt, hogy az ország gazdaságának exportorientált, modern húzóágazatait roppantotta meg a válság, és éppen a korábban prosperáló területeken (például Közép-Dunántúlon) jelentkeztek legkorábban és nem ritkán a legnagyobb mértékben a krízis negatív hatásai. A gazdasági problémákhoz jelentős pénzüpiaci problémák is párosultak: tovaigaz a hitelválság ütötte fel a fejét Magyarországon, amely elmélyítette a krízis negatív társadalmi következményeit.

Empirikus vizsgálataim eredményei segítségével ki tudtam mutatni, hogy a globális válságnak köszönhetően a) a városlakók életminősége az elmúlt években saját bevallásuk szerint csökkent; b) a megkérdezettek sokkal kritikusabban tekintenek a pénzügyi rendszerre és a bankrendszerre, illetve sokkal körültekintőbbek lettek pénzügyeikkel kapcsolo-

latban; c) saját háztartásukban is jelentős „megszorító intézkedéseket” hoztak a takarékoság érdekében. Ugyanakkor az is nyilvánvalóvá vált, hogy a megtakarítások hiánya miatt a háztartások nagyobbik része még korántsem lábalt ki a válságból, és az elkövetkező években elhúzódó negatív társadalmi hatásokkal kell számolnunk.

A 2011-ben a válság hatásainak csökkentésére megindult kormányzati intézkedéseket belföldön és külföldön egyaránt élesen kritizálták. Az idő rövidsége miatt végleges mérleget ezekről az intézkedésekről még nem vonhatunk, de azt az óvatos véleményt talán megfogalmazhatjuk, hogy ezek Magyarország európai uniós pozícióit nem erősítették. Az azonban, hogy az unortodox gazdaságpolitikai irányvonal hosszú távon milyen eredményeket produkál, és az egész folyamatból hogyan kerül ki az ország, egyelőre még nyitott kérdés.

IRODALOM

- Akerlof, G. – Shiller, R. (2009): *Animal spirits: How human psychology drives the economy and why it matters for global capitalism*. Princeton, N.J., Princeton University Press
- Authers, J. (2010): *The fearful rise of markets: Global bubbles, synchronized meltdowns, and how to prevent them in the future*. Upper Saddle River, N.J., FTPress
- Bálint Mónika – Cseres-Gergely Zsombor – Scharle Ágota (2010): A magyarországi munkapiac 2009–2010-ben. In: Fazekas Károly – Molnár György (szerk): *Munkaer piaci Tükör 2010 – Közelkép: A válság munkapiaci hatásai*. MTA Közgazdaságtudományi Intézet – Országos Foglalkoztatási Közalapítvány, Budapest
- Békesi László (2011): A magyar gazdaság helyzete, kilátásai, 2002–2010. Ezredforduló – Stratégiai Tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémián, 1.
- Berneking Ágnes (2009): Globális pénzügyi válság – avagy egy új világgazdasági korszak határán. *A Földgömb*, 6.
- Bookstaber, R. (2007): *A demon of our own design: Markets, hedge funds and the perils of financial innovation*. New York, Wiley
- Boros Lajos – Pál Viktor (2011): A gazdasági válság hatásai és a rá adott válaszok különböző földrajzi léptékeken. *Földrajzi Közlemények*, 1.
- Czibik Ágnes – Makó Ágnes – Tóth I. János (2010): A gazdasági válságra adott vállalati válaszok – a magyar eset. MKIK Gazdaság- és Vállalkozáskutató Intézet, Budapest
- Elek Péter – Scharle Ágota (2010): Válságintézkedések a munkapiacra. In: Fazekas Károly – Molnár György (szerk): *Munkaer piaci Tükör 2010 – Közelkép: A válság munkapiaci hatásai*. MTA Közgazdaságtudományi Intézet – Országos Foglalkoztatási Közalapítvány, Budapest
- Harvey, D. (2011): *Roepke Lecture in Economic Geography – Crises, Geographic Disruptions and the Uneven Development of Political Responses*. *Economic Geography*, 1.
- Illés Sándor (2011): A magyarok munkavállalásának jellemzői a legnagyobb fogadó államban, Svédországban – makroperspektíva. In: Gellérné Lukács Éva (szerk): *Magyarok munkavállalása Skandináviában*. Tullius Kiadó, Budapest
- Kiss Éva (2011): A válság területi konzekvenciái az iparban. *Területi Statisztika*, 2.
- Kiss J. László (2009): A globális pénzügyi válság a geopolitikai változások tükrében. *Biztonságpolitikai szemle – Nemzet és Biztonság*, 2.
- Köll János (2010): Foglalkoztatás, munkanélküliség és bérek a válság első évében. In: Fazekas Károly – Molnár György (szerk): *Munkaer piaci Tükör 2010 – Közelkép: A válság munkapiaci hatásai*. MTA Közgazdaságtudományi Intézet – Országos Foglalkoztatási Közalapítvány, Budapest
- László Ervin (2008): *Világ váltás: A változás harmonikus útja*. Nyitott Könyvműhely, Budapest
- L. csei Hajnalka (2010): A gazdasági világválság hatása a munkanélküliség területi egyenlenségeire. In: Fazekas Károly – Molnár György (szerk): *Munkaer piaci Tükör 2010 – Közelkép: A válság munkapiaci hatásai*. MTA Közgazdaságtudományi Intézet – Országos Foglalkoztatási Közalapítvány, Budapest
- Partnoy, F. (2003): *Infectious greed: How deceit and risk corrupted financial markets*. New York Times Books

- Posner, V. (2010): The crisis of capitalist democracy. Cambridge, Mass, Harvard University Press*
- Rédei Mária (2006): A tanulási célú migráció a világban és itthon. Demográfia, 2–3.*
- Quinn, D. (1992): Ishmael: An Adventure of the Mind and Spirit. Bantam/Turner Book*
- Rajan, R. (2010): Fault lines: How hidden fractures still threaten the world economy. Princeton, N.J., Princeton University Press*
- Simai Mihály (2010): A világvállalatok és a globális válság: a multik jelene és jövője. História, 32.*
- Solow, R. M. (2000): Growth theory: an exposition. Oxford University Press*
- Stark Antal (2011): A magyar gazdaság fejlődése Közép-Kelet-Európában. Ezredforduló – Stratégiai Tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémián, 1.*
- Stuttaford, A. (2010): Scapegoating les Anglo-Saxons. Weekly Standard, 38.*
- Szanyi Miklós (2009): A globális válság eredete, f dimenziói és egyéb jellemzői. – In: Farkas P. (szerk): A globális válság: hatások, gazdaságpolitikai válaszok és kilátások. (CD) 1.*
- Szentes Tamás (2009): Ki, mi és miért van válságban? – a leegyszerűsített nézetek és szemléletmód kritikája. Napvilág Kiadó, Budapest*
- Tóth I. György – Medgyesi Márton (2010): Jövedelemeloszlás és megélhetési nehézségek a konszolidációs csomagok és a válságok közepette. Magyarországon. In: Fazekas Károly – Molnár György (szerk): Munkaerő piaci Tükör 2010 – Közelkép: A válság munkapiaci hatásai. MTA Közgazdaságtudományi Intézet – Országos Foglalkoztatási Közalapítvány, Budapest*
- Uzzoli Annamária (2011): The role of unemployment in the run of life chances in Hungary. International Journal of Population Research. 2011/1. Article ID 130318, Doi:10.1155/2011/130318*

Kulcsszavak: gazdasági válság, munkapiac, hitelválság, Európai Unió, Magyarország.